

JANUSZ PIONTEK

WYNIKI BADAŃ PRZEPALONYCH SZCZĄTKÓW KOSTNYCH Z CMENTARZYSKA KURHANOWEGO LUDNOŚCI KULTURY POMORSKIEJ W MARCINOWIE, WOJ. ZIELONA GÓRA¹

Opracowanie niniejsze stanowi jedną z cyklu prac poświęconych antropologicznym badaniom cmentarzysk ciałopalnych z terenu województwa zielonogórskiego, a zawiera wyniki ekspertyzy przepalonych szczątków ludzkich z pięciu kurhanów z cmentarzyska ludności kultury pomorskiej z okresu halszackiego i przełomu na wczesny okres lateński, odkrytego w Marcinowie, woj. Zielona Góra.

Analizę antropologiczną spalonych szczątków kostnych wykonano zgodnie z morfologiczną metodą badań grobów ciałopalnych, której podstawowe założenia metodyczne, z uwzględnieniem wyników badań eksperymentalnych, opracowano ostatnio w ośrodku poznańskim². Zgodnie z przyjętą metodą fragmenty kostne segregowano według ich przynależności do określonych okolic anatomicznych szkieletu. W obrębie wydzielonych grup fragmentów kostnych dokonano opisu morfologicznego tych, które mogły dać informacje morfologiczne lub metryczne przydatne w ocenie płci i wieku w chwili śmierci, wysokości ciała czy liczby osobników w popielnicy. Płeć i wiek w chwili śmierci ustalono na podstawie charakterystyki porównawczej wszystkich występujących w danym grobie elementów diagnostycznych. Gdy wnioskowanie opierano na niewielkiej liczbie cech diagnostycznych, płeć określano jako prawdopodobnie męską lub żeńską. Określając wiek w chwili śmierci nie klasyfikowano do określonych kategorii osobników w tych przypadkach, w których można było jedynie stwierdzić, że zakończony został u nich proces kostnienia kości szkieletu. Wówczas określano wiek takiego osobnika mianem „dorosły”, co oznacza, że osobnik ten miał ponad 20 lat, a gdyby dysponował odpowiednimi cechami diagnostycznymi, mógłby być zakwalifikowany do kategorii wieku *Adultus*, *Maturus* lub *Senilis*.

W przypadku dwóch popielnic sprawdzono sposób ułożenia w nich przepalonych fragmentów kostnych. Zrezygnowano z tradycyjnego sposobu sprawdzania

¹ Opracowanie archeologiczne A. Kołodziejskiego w niniejszym tomie.

² T. Dzierżykraj-Rogalski, *New Methods of Investigation of Bone Remains from Cremation Graves*, „Anthropologie”, t. 4: 1967, s. 41—45; J. Piontek, *Badania antropologiczne grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Domaniowicach*, pow. Głogów, Spraw. Arch., t. 25: 1973, s. 137—150; J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski, *Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 38: 1972, s. 277—287; tychże, *Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych*, „Materiały i Prace Antropologiczne”, nr 85, 1973, s. 179—200; tychże, *Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych*, [w:] *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, Poznań 1974, s. 31—41; J. Strzałko, J. Piontek, *Wpływ spalania w warunkach zbliżonych do kremacji pradziejowych na morfologię kości*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 40: 1974, s. 315—326.

tw. „układu anatomicznego” szczątków kostnych, polegającego na tym, że zawartość popielnicy dzieli się na trzy lub pięć warstw, wykonując następnie szczegółowy opis fragmentów w obrębie warstw. Zawartość popielnicy dzielono na dwie warstwy określając w nich częstość występowania fragmentów czaszki i pasa barkowego oraz częstość występowania fragmentów pasa biodrowego i kończyn dolnych.

OPIS MATERIAŁU KOSTNEGO

Kurhan 32

W popielnicy znajdowała się duża ilość przepalonych fragmentów kostnych, dobrze zachowanych o słabym stopniu rozdrobnienia. W grupie kości czaszki zidentyfikowano: liczne ułamki kości sklepienia czaszki z częściowo zobliterowanymi odcinkami szwów czaszkowych, wyrostek sutkowaty kości skroniowej, 2 części skaliste tej kości, liczne fragmenty żuchwy i szczęki, fragmenty korzeni zębów (stałych siekaczy, przedtrzonowców i trzonowców). W grupie kości tułowia: liczne trzony kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych, duży fragment lewej łopatki, panewkę stawową prawej łopatki, liczne ułamki żeber, ząb kręgu obrotowego, liczne fragmenty miednicy, w tym duży fragment obejmujący wcięcie kulszowe wykształcone w sposób charakterystyczny dla szkieletu męskiego. W grupie kości kończyn górnych rozpoznano: duży fragment nasady kości promieniowej, liczne fragmenty trzonów kości długich (niektóre z nich były dość silnie odkształcone termicznie), 2 głowy kości ramiennych, bloczek z główką kości ramiennej, nasadę dalszą kości łokciowej. W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano: duże fragmenty nasad górnych i dolnych kości udowej i piszczelowej, duże fragmenty odkształcone termicznie trzonów tych kości z wyraźnie zaznaczonymi przyczepami mięśniowymi.

Opierając się na ukształtowaniu wcięcia kulszowego, cechach morfologicznych wyrostka sutkowatego, wielkości głów kości ramiennej i promieniowej oraz na ogólnej masywności kośćca, płęć badanego osobnika określono jako męską. Stwierdzając natomiast częściową obliterację niektórych odcinków szwów czaszkowych oraz obserwując zaawansowanie procesów inwolucyjnych (szczególnie na kręgach, których trzony charakteryzowały się licznymi osteofitami), wiek w chwili śmierci określono na kategorię *Maturus*.

Na podstawie pomiarów głów kości ramiennej i promieniowej zrekonstruowano wysokość ciała badanego osobnika; średnica górno-dolna głowy kości ramiennej wynosiła 43 mm, średnica największa głowy kości promieniowej 19 mm, stąd wysokość ciała u badanego osobnika wahała się od 171 do 175 cm.

Ponadto stwierdziliśmy, że dwa kręgi piersiowe były zablokowane, a po wewnętrznej stronie trzonów zaobserwowano skostniałe więzadło podłużne kręgosłupa.

Kurhan 35

Przepalone fragmenty kości ludzkich zachowane były w bardzo złym stanie. Wysegregowano jedynie kilka ułamków kości czaszki i fragmentów trzonów i nasad kości długich. Badane szczątki należały do osobnika o nie ustalonej płci, zmarłego w wieku dorosłym.

Kurhan 39

Popielnica 1. Przepalone fragmenty kostne zachowane były w dobrym stanie i w znacznej ilości, w nie uszkodzonej popielnicy. W związku z tym zawartość

popielnicy podzielono mechanicznie na dwie warstwy, z których grubość wynosiła ± 5 cm.

W warstwie pierwszej zidentyfikowano: z kości czaszki — górny brzeg oczodołu, kilkadziesiąt większych fragmentów kości sklepienia czaszki, 2 duże fragmenty kości skroniowych (prawej i lewej) wraz z wyrostkami sutkowatymi i częścią skalistą; z kości tułowia — fragment panewki łopatki, 2 fragmenty trzonów kręgow szyjnych, część górną kości krzyżowej; z kości kończyn — bloczek kości ramiennej oraz duże fragmenty trzonów i nasad kości długich, w tym m. in. guzowatość kości piszczelowej, fragmenty głowy kości udowej, duży fragment rzepki, liczne drobne fragmenty miednicy, żeber oraz paliczków rąk i stóp.

W warstwie drugiej zidentyfikowano: brzeg lewego oczodołu, kilkanaście mniejszych fragmentów kości sklepienia, wyrostek jarzmowy, 3 duże fragmenty żuchwy (2 z gałęzi, 1 z trzonu), 3 fragmenty trzonów kręgow szyjnych, liczne fragmenty trzonów kręgow piersiowych i lędźwiowych, fragment głowy kości ramiennej, duży fragment trzonu tej kości, duży fragment nasady bliższej kości łokciowej, 12 fragmentów korzeni zębów stałych (w tym I, C, P i M), duży fragment kości miednicznej prawej z zachowanym wcięciem kulszowym, 2 panewki stawu biodrowego, liczne drobne ułamki trzonów i nasad kości długich kończyn dolnych i górnych.

Na podstawie powyższego opisu można sądzić, że układ anatomiczny nie był zachowany. W czasie eksploracji popielnicy i segregacji fragmentów kostnych w obrębie wydzielonych warstw zauważono natomiast, że zachowane ułamki kostne różniły się wielkością. W warstwie pierwszej przeważały dużych rozmiarów fragmenty kości sklepienia czaszki, fragmenty nasad i trzonów kości długich, przy czym występowały w niej fragmenty kostne zarówno z górnych, jak i dolnych części ciała. W warstwie drugiej wydzielono także dość znaczną liczbę fragmentów kości sklepienia czaszki, ale mniejszych rozmiarów, wszystkie znalezione w tym grobie fragmenty żuchwy i fragmenty zębów, natomiast brak było w niej charakterystycznych większych fragmentów kości kończyn dolnych.

Opierając się na cechach morfologicznych górnych brzegów oczodołów, wyrostków sutkowatych, żuchwy oraz wcięcia kulszowego kości miednicznej, płeć badanego osobnika określono jako żeńską, a uwzględniając stopień zaawansowania obliteracji szwów czaszkowych oraz procesów inwolucyjnych (na trzonach kręgow szyjnych, piersiowych i lędźwiowych obserwowano liczne osteofity) wiek badanego osobnika określono na kategorię *Maturus*.

Popielnica 3. Popielnica zawierała nieliczne, źle zachowane, przepalone fragmenty kostne, wśród których można było wysegregować tylko nieliczne ułamki kostne mające znaczenie diagnostyczne. Z ważniejszych fragmentów obserwowano: nieliczne ułamki kości sklepienia czaszki, fragmenty korzeni zębów, ułamki żeber i trzonów kręgow, ułamki trzonów i nasad kości długich, a wśród nich 2 nasady dalsze i 2 bliższe kości piszczelowych nie przyrośnięte jeszcze do trzonów kości oraz nasady kości udowej z nie przyrośniętą głową. Sądząc po stanie zaawansowania procesów kostnienia oraz rozmiarach fragmentów kostnych można stwierdzić, że badany osobnik o nie ustalonej płci zmarł w wieku *Juvenis*.

Popielnica 4. W naczyniu znajdowała się niewielka ilość drobnych kości ludzkich, wśród których wydzielono 2 fragmenty należące na pewno do mniejszego ssaka.

Z przepalonych fragmentów ludzkich obserwowano: 2 części skaliste kości skroniowych, nieliczne ułamki kości sklepienia czaszki, drobne fragmenty korzeni zębów oraz drobne, mało charakterystyczne ułamki pozostałych kości szkieletu wykazujące nie zakończony jeszcze proces kostnienia. Należy więc sądzić, że badane fragmenty kostne należały do dziecka zmarłego w wieku *Infans I* lub *Infans II*.

Popielnica 5. Spośród dość dużej ilości przepalonych fragmentów kostnych wy-

segregowano: 2 części skaliste kości skroniowych, liczne fragmenty kości sklepienia czaszki, fragmenty korzeni zębów stałych, ząb kręgu obrotowego, fragmenty żeber, fragmenty kości krzyżowej (2 segmenty górne jeszcze nie skostniałe), panewkę łopatki, nasadę górną kości udowej z nie przyrośniętą głową, nasadę dalszą kości udowej nie przyrośniętą do trzonu, liczne drobne fragmenty nasad i trzonów pozostałych kości długich. Na podstawie zaawansowania procesów kostnienia szkieletu wiek w chwili śmierci badanego osobnika określono jako *Infans II*.

Popielnica 10. Z popielnicy wyeksplorowano nieliczne drobne fragmenty trzonów i nasad kości długich kończyn, kilka ułamków kości sklepienia czaszki (jeden z okolicy bregmy z zachowanym odcinkiem szwu strzałkowego i węglowego). Na podstawie obserwowanych fragmentów kostnych nie można było ustalić płci badanego osobnika, którego wiek w chwili śmierci wahał się w granicach 25 do 35 lat (*Adultus*).

K u r h a n 42

W naczyniu znajdowały się przepalone szczątki szkieletu ludzkiego, wśród których znaleziono 2 fragmenty kości należących do niewielkiego ssaka. W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki z wyraźnie zaznaczonymi odcinkami szwów czaszkowych, zniszczony wyrostek sutkowaty kości skroniowej, 2 fragmenty łuski kości skroniowej. W grupie kości tułowia rozpoznano kilka fragmentów trzonów kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych oraz liczne drobne ułamki żeber. W czasie segregacji materiału kostnego wydzielono również liczne drobne fragmenty trzonów i nasad kości długich kończyn górnych i dolnych. Na podstawie zachowanych drobnych ułamków kostnych nie zdołano ustalić płci badanego osobnika. Ostrość ząbkowania szwów czaszkowych pozwala sądzić, że badany osobnik zmarł w wieku *Adultus* (20 do 35 lat).

K u r h a n 43

W naczyniu, zachowanym kompletnie, znajdowały się przepalone szczątki szkieletu ludzkiego, wśród których znaleziono kilka fragmentów kostnych należących do niedużego ssaka. Stan zachowania popielnicy pozwalał na podzielenie jej zawartości na dwie warstwy. Grubość warstw wydzielonych mechanicznie wynosiła ± 5 cm. W warstwie pierwszej rozpoznano następujące fragmenty: z kości czaszki — 20 fragmentów kości sklepienia czaszki z zachowanymi ostro ząbkowanymi odcinkami szwów czaszkowych, 2 fragmenty korzeni zębów trzonowych, głowę żuchwy, 2 fragmenty szczęki, kość jarzmową prawą i lewą, prawy wyrostek sutkowaty kości skroniowej, lewy wyrostek sutkowaty tej kości wraz z częścią skalistą, prawą część skalistą; z kości tułowia — fragmenty kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych, wśród których przeważały części trzonów i łuków, liczne drobne ułamki żeber, fragmenty łopatki; z kości kończyn górnych — 18 fragmentów członków palców ręki, głowę kości ramiennej, nasadę bliższą kości łokciowej, nasadę bliższą kości ramiennej, bloczek kości ramiennej, głowę kości promieniowej, liczne drobne fragmenty trzonów kości długich; z kości kończyn dolnych — duży fragment rzepki, 7 fragmentów członków palców, nasadę dalszą kości strzałkowej, bloczek kości skokowej, fragmenty trzonów kości długich.

W warstwie drugiej rozpoznano następujące fragmenty: z kości tułowia — fragmenty trzonów i łuków kręgów piersiowych i lędźwiowych, fragmenty kości miednicznej, panewkę stawu biodrowego; z kości kończyn górnych — nasadę górną kości łokciowej, fragment nasady bliższej kości ramiennej, bloczek kości ramiennej, fragment nasady bliższej kości promieniowej, fragment głowy kości ramiennej i fragmenty trzonów kości długich; z kości kończyn dolnych — fragment na-

sady bliższej kości udowej, kłykieć kości udowej, fragment nasady bliższej kości piszczelowej, fragmenty trzonów kości długich.

Cechy budowy morfologicznej badanych szczątków kostnych wskazują na płć żeńską badanego osobnika, a jego wiek w chwili śmierci można określić na kategorię *Adultus* (25 do 30 lat).

Na kości udowej zdołano zmierzyć średnicę górno-dolną głowy kości (36 mm) i wymiar górno-dolny szyjki kości udowej (27 mm), a także średnicę głowy kości promieniowej (19,5 mm). Wartości wymienionych pomiarów wskazują, że badany osobnik płci żeńskiej charakteryzował się średnią wysokością ciała w granicach 155 do 159 cm.

WYNIKI BADAŃ

Analiza antropologiczna dotyczyła zawartości dziewięciu popielnic z pięciu kurhanów ludności kultury pomorskiej. W naczyniach występowały kości należące do jednej osoby. W popielnicach z kurhanów 42, 43 i 39 (popielnica 4) stwierdzono wśród przepalonych kości ludzkich domieszkę również przepalonych kości zwierzęcych.

Płć zdołano określić u 3 osobników, a względnie dokładny wiek w chwili śmierci u 8. Popielnica z kurhanu 42 zawierała szczątki osobnika nieokreślonej płci zmarłego w wieku *Adultus*, z kurhanu 42 kobiety zmarłej w wieku *Adultus*, z kurhanu 32 prawdopodobnie mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus*. W przypadku szczątków kostnych z kurhanu 36 zdołano jedynie stwierdzić, że należały one do osobnika dorosłego. Kurhan 39 zawierał 5 popielnic, w tym w jednej z nich złożono szczątki kostne kobiety zmarłej w wieku *Maturus*, w innej osobnika o nieokreślonej płci zmarłego w wieku *Adultus*, w dwóch dzieci, w jednej osobnika zmarłego w wieku młodzieńczym.

W przypadku dwóch popielnic (kurhan 43, kurhan 39 — popielnica 2) sprawdziliśmy sposób ułożenia w nich przepalonych fragmentów kostnych. Stwierdziliśmy dość znaczne przemieszanie fragmentów w obrębie wydzielonych mechanicznie dwóch warstw. W popielnicy z kurhanu 43 w warstwie I obok licznych ułamków czaszki i kości pasa barkowego wydzielono fragmenty kości kończyn dolnych (m. in. fragmenty członków palców, bloczek kości skokowej, nasadę dalszą kości strzałkowej). W warstwie II wprawdzie zaobserwowano mniejszą ilość drobnych ułamków kości czaszki, to jednak wydzielono tak charakterystyczne części kości, jak trzony górnych kręgów piersiowych, fragmenty żeber, fragmenty głowy kości ramiennej, które w przypadku zachowania układu anatomicznego w czasie składania zmarłego do naczynia winny znajdować się w warstwie I. W popielnicy 2 z kurhanu 39 przemieszanie fragmentów w obrębie warstw było jeszcze bardziej widoczne, prawdopodobnie również i z tego względu, że szczątki kostne były zachowane w bardzo dobrym stanie i w znacznej liczbie. W warstwie I wydzielono np. guzowatość kości piszczelowej, fragment głowy kości udowej, fragment rzepki, gdy w warstwie II znaleziono brzeg lewego oczodołu, wszystkie wydzielone w tym grobie fragmenty zębów i żuchwy oraz fragmenty kręgów szyjnych, fragmenty głowy kości ramiennej czy inne.

W zbadanych popielnicach nie stwierdzono więc tzw. ułożenia w porządku anatomicznym szczątków kostnych. Ciekawe wydaje się natomiast spostrzeżenie dokonane w trakcie eksploracji popielnicy 2 z kurhanu 39. Zauważono bowiem, że w górnej warstwie popielnicy ułożone były dużych rozmiarów ułamki kości sklepienia czaszki, a pod nimi znajdowały się również dużych rozmiarów fragmenty nasad i trzonów kości długich czy też prawie kompletnie zachowane kręgi z różnych odcinków kręgosłupa. W warstwie II przeważały natomiast fragmenty znacznie mniejszych rozmiarów. Trudno nam stwierdzić, czy ułożenie takie było

przypadkowe, czy też podyktowane względami np. estetycznymi lub obrzędowymi.

W przypadku dwóch popielnic (kurhan 32 i popielnica 2 z kurhanu 39) stwierdziliśmy u pochowanych w nich osobników na zachowanych trzonach kręgów odcinka szyjnego, piersiowego i lędźwiowego wyraźne narośla kostne (osteofity), a u osobnika z kurhanu 32 dwa zablokowane kręgi piersiowe. Po wewnętrznej stronie tych trzonów kręgosłupa można było zaobserwować skostniałe więzadło kręgosłupa. Trudno jednak orzec, czy zmiany te są wynikiem zaawansowanej osteoartrzy, czy też innych procesów patologicznych.

Stan zachowania fragmentów głów kości udowych, ramiennych i promieniowych w przypadku dwóch grobów (kurhany 43 i 32) pozwolił na określenie wysokości ciała. Wysokość ciała kobiety pochowanej w kurhanie 43 wahała się w granicach od 155 do 159 cm, mężczyzny pochowanego w kurhanie 32 — od 171 do 175 cm.

*Zakład Antropologii UAM
w Poznaniu*

JANUSZ PIONTEK

RESULTS OF EXAMINATIONS OF CREMATED BONES FROM THE BARROW
CEMETERY OF THE POMERANIAN CULTURE AT MARCINÓW, PROVINCE
OF ZIELONA GÓRA

This paper presents results of an anthropological examination of 9 urns from 5 barrows of Pomeranian culture people, dated to period Hallstatt D and beginning of La-Tène period, excavated in locality Marcinów, Province of Zielona Góra. It was found, that urn from barrow nr 42 contained remains of individual of undeterminable sex, who died in age category *Adultus*; in urn from barrow 43 were remains of young adult female; in barrow nr 32 was buried probably man who died in age category *Maturus*. In a case of bones from barrow nr 35 it was possible only to establish, that these bones belonged to adult individual. Barrow nr 39 contained 5 urns, in one of them were deposited probably remains of old adult female, in the other one young adult of undeterminable sex was buried; in remained three urns were found remains of two children and one adolescent.